

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Շար. և վերջ տես յէջ 123)

ՏՊԱՐԱՆԸ Ի ՁՄԻՒՆԻՒՄ

ՉՄԻՒՆԻՒՄ մէջ Մարկոս անունով բանասերն, մասնաւոր տպարան մը բացեր էր 1759ին, Նալբան Բակրբայ պատրիարքութեան ժամանակ։ Իւր առաջին տպագրութիւնն եղաւ՝ Ժամակարգութեան մեկնութիւնն մը. յաջորդ 1761 և 1782 տարիներու մէջ ալ խորհրդատեսոր և Եղեմիկ զրոյ առաջին տպագրութիւնը։ Ոմանք կը համարին թէ Մայրոջ մ'ալ տպած ըլլայ, սակայն մենք տեսած չենք։

Էջմիածնի տպարանին և Միմէոն կաթողիկոսին վերայ խօսելու առեւ, Մարկոսի վրայ խօսեցանք, թէ ինչպէս կաթողիկոսն կանչեց զինքը, և հոն հաստատուել առած տպարանը կ'ուզէր յանձնել իրեն, և ամէն բարոյական և նիւթական օգնութիւն կը խոստանար, պահանջելով միայն որ շինել տուած և յատուկ հայերէն տառերը հետը բերէ։ Մարկոս ի սկզբան ինքնզինքն հաճ և հաւան ջրցոց կաթողիկոսին առաջարկութեան, բայց ոչ զինքն և ոչ ալ տառերը փոխադրուած կը գտնենք Էջմիածին։ Ուստի կը մականբերենք, ինչպէս առաջ ալ ըսինք, թէ դժուարին եղած ըլլայ՝ կամ զխալիին անհնարին այդ տեղափոխութիւնն, թէ հոն եղող ազգայնոց նկատմամբ և թէ շահագործութեան կարևորագոյն պատճառաւ։

Չմիւռնիա թէպէտ չունէր այն ժամանակ այժմեան ուսումնական գիրքը և հարստութիւնը, բայց ասիական Տաճկաստանի գրեթէ առաջին քաղաքը սեպուած էր միշտ իւր վաճառականութեան պատճառաւ։

Դարուս երկրորդ քառորդին ազգայինք նոր կերպարանք մը կ'աւելուն ի Չմիւռնիա, և եւրոպական գլխաւոր քաղաքաց մէջ ար-

դէն վաճառականութեամբ հաստատուած Ապրոյեանք, Եւստֆեանք, Արեւեանք և այլք շահակից և օգնական գտնելով նաև քաղաքացեաց շատերը, իրենց մտադրութիւնը կը դարձնեն նաև քաղաքին մէջ գտնուող ազգայնոց ուսումնական յառաջդիմութեան։ Մեծապէս նպատաւոր կ'ըլլայ իրենց նաև Պօղոս Պէյ Եւստֆեան, Եղեպատոսի առաջին պաշտօնեայն, իր բարձր դիրքով, ազգասիրութեամբ և հարստութեամբ։ Եւ մինչդեռ Թաւրիզի մարտնչական արեւելքի կառավարութիւնը նոր կերպարանք մը կ'աւելուն, Է. Պոլսոյ և Չմիւռնիոյ ազգայինք ալ, սկսան կերպով մը մրցանաց մէջ մտնել ազգային կրթութեան գործոյն։ Հոն հաստատուեցան նաև Վիեննայի Միթիթարեանք իրենց ցորեկօթիկ և գիշերօթիկ պարոցներով, և ամերիկեան Անգլիացիք բնկերութիւնն, ի Մալթայէ հոն փոխադրելով իրենց տպարանը, ուր հայկական տառերով՝ բայց տաճիկ լեզուով այլ և այլ տետրակներ հրատարակած են։

Չմիւռնիոյ մէջ հայք իրենց օրագիրն, դպրոցները և տպարանները սկսած էին ունենալ, և «Միւռնիաց» կոչուած բնկերութիւն մը՝ որոյ անդամակիցք կրթական հաստատութեանց վրայ կը հակէին։ Անուանի էր նաև Միսրոպեան վարժարանը, ունենալով առանձին տպարան մը ևս, ուր այլ և այլ գրքեր կը տպագրուէին։ Այդպէս արարատեան կոչուած լրագիրն այլ, միակ իւր տեսակին մէջ, շարթէ շարթ լաճառականութեան ու առուուրի տեղեկութիւններ և լուրեր կու տար։ Ամերիկացիք ալ ոչ միայն իրենց դպրոցները, այլ նաև հայերէն տպարան ունէին, ուր բաց ի իրենց կարծեաց համաձայն գրքերէ, կը տպագրէին նաև Շոտլանդացի պիտանի գիտնչաց տետրակները։

Վրայ հասաւ 1846ին մեծ հրդեհն, Դուրոց, տպարան, հիւանդանոց և ամենայն ինչ լաւից տարաւ, և իւր բարգաւաճանքը սիրող և անոր համար աշխատող Չմիւռնիացի տղաքատեան և գրեթէ յուսահատութեան վիճակի մէջ ձգեց։

Բարեբաղդաբար երկար առեւ շնացին, այլ չորս կողմն եղող ժողովրդոց և ազգաց հետեւելով, և մասնաւորապէս Յունաց և Լա-

տինաց, սկսած հրդեհի ֆլաստուց առաջն առնուլ, Նախ երեցաւ Արշալոյս լրացիրն, կատարեալապէս հրդեհէ մը փախած թերթ, որ իւր ընթերցողաց ներողամտութիւնը խընդրելով, կը սկսէր դարձեալ գործել, և մինչև խմբագրին ծերութիւնը և մահը շարունակեց, այն ատեն միայն գործելէ դադարելով, երբոր՝ անկարող ծերութենէն բռնադատուելով՝ ուրիշի յանձնեց լրագրին շարունակութիւնը: Նոյն ատեն երեցաւ նաև Մեհտէոս կոչուած ուսումնական թերթը, վեց ամիս անգամ մը, խմբագրութեամբ Մսերեանցի և առանձին սպարանի մէջ: Թերթին վրայ բնիւր մը չունինք, որովհետև կարող անձերէ կը շարադրուէր, և անունը ուզեց արդարացնել սակաւամեայ երեմամբն և ապա իսպառ դադարելով:

Աւելի տեսական եղաւ Տէտեան եղբայր սպարանական գործունէութիւնը: Զմիւռնիոյ ժողային դիրքէն և օրըստօրէ վաճառականական յառաջադիմութենէն օգտուելով, մասնաւոր սպարան բացին, և նախ Արփի առարատեանը հիմնելով, սկսան ապա այլ և այլ վիպասական գրքերու սպագրութեամբ զբաղել, մասնաւորաբար գաղիական լեզուէ թարգմանութեանց զբաղելով և զբաղեցնելով, գիտելով թէ այն համարուած է ազգին հաճոյ: Տարակոյս չկայ, ըստ մեր կարծեաց, թէ անոնց մէջ լաւ ընտրութիւն մը աւելի օգտակար կրնար ըլլալ ժողովրդեան և տեսական. 1880էն յետոյ անոնց յիշատակը չենք գտներ:

Այժմ ի Զմիւռնիոս անուն և համբաւ ունի Մ. Մամուրեան Արեւելեան մատուց լրագրողը, զոր քսան և եօթն տարիէ ի վեր կը խմբագրէ, զանազան օգտակար գրքերէ և դասագրեանցմէ զատ. ինքզինքն բոլորովին զբաղանութեան տուած, չը դադրիր պարծանք մ'ըլլալէն Զմիւռնիոյ, նման իւր նախնեաց և ժամանակակցաց, Միրզայեանի, Փափազեան Անդրէի, Աղաբեգեանի և նմանեաց:

Տ Գ Ա Ր Ա Ն Բ Ի Կ . Պ Ո Ղ Ի Ս

Կ. Պոլսոյ անցեալ դարուն մէջ երեցած ու քիչ շատ սպագրական գործունէութիւն ցուցած տպարանները նախկին հաստատուով մը ուզեցինք յիշատակել. այս զիոյոյ նպատակն է վերջին դարուս մէջ հաստատուած, ներուն վրայ խօսիլ համառօտիս: Գրուածքիս վերջը դրուած ցուցակը աչքէ անցնողը յայտնապէս պիտի տեսնէ, որ մինչև դարուս սկիզբները և անկէ այլ վերջը կը գործեն Աստուածատուր և իւր որդիքն, Մատթէոս, Աբրահամ և այլք, իրենց նպատակ ունենալով՝ կէս մը ազգին կարօտութիւնը և պէտքը, քիչ մ'ալ՝ իրենց շահը: Աստուածատուր և իւր որդւոց վերջին հրատարակութիւնքն եղած են՝ զէթ ըստ մեր ունեցած տեղեկութեան, 1808ին Նարեկ գիրքը, Էջմիածնի ներքող մը և Շնորհալոյ Հրեշտակաց ներքողն, և այլն: Այնուհետև կարծես թէ այդ ասպարէզն կը թողուն վենետիկ և վիեննայի Միխիլարեան միաբանութեանց, որ իրենց միջոցաց համեմատ կը շահան այս կողմանէ ալ ծառայել ազգին:

*
* *

Միջազգի մէջ հաստատեց իւր տպարանն Արամեան Պօղոս, նախ իւր անուամբ, ապա որդւոց հետ միաբան, ուր հրատարակուեցան եկեղեցւոյ մէջ գործածութիւն զանազան մասնաններ, ինչպէս շարականներ թէ ձայնքաղ և թէ առանձն, Ժամագիրք ատենի և թէ Տօնացոյցը, և այլն: Իրենց հրատարակութիւնք են բաց յայլոց թուովմայի Արծրունչոյ պատմութեան գիրքն, Թանգարանին ծախքով, Հանդիսարան և Բարի քրիստոնեայ Մատթէոս Պատրիարքի, Փեշտիմալնանի, Լուսաշաշիդն, և այլն: Արապեան տպարանէն ետքը երեցաւ Յովհաննէս Միւհնտիսեանին, որ արուեստը զարգացնելու մէջ յարեւելիս առաջին կրնայ ըստիլ, ոչ միայն հայերէն, այլ նաև արեւելեան և մասնաւորապէս արաբական և տաճիկ տառեր ձուլել տալով:

Իւր տպարանը բացուած կը գտնենք 1846ի միջոցներն. ինքն Միւհէնտիսեան Յովհաննէս տէրութեան փողերանոցին մէջ իւր գործը և պայտօնն ունէր, և ի բնէ ճարտար ըլլալով, երբոր առանձինն փորագրութեան գործարան բանալու ետէէ եղաւ, հայկական տառից ձեւերուն նորոգութիւն տալու ձեռք զարկաւ. յատկապէս նոր և եւրոպական ձևով մանր տառեր փորեց, և անոնցմով իւր տպարանին յայտարարութիւնն և Ֆրանքլին ամերիկացի ինիլսոփային Հարստոսթեան ձառնայ գրքոյկը իբր նմայշ մը հրատարակեց, և վէնետոյց ու վիեննայի հայ տառից նմանողութիւնն ու սրբագրութիւնն ընել ուղեց :

Օսմանեան պետութենէն ու ազգային պարտիարբարանէն օգնութիւն գտնելով, վերջնոյս գործոյն և բերանը սեպտտղ Հայաստան չրագիրն կամ շաքաթաթերթը հոն սկսաւ տպագրուիլ Յ. Տէրոյնականի և Մ. Աղաթօնի տեղութեամբ : Ասոցմէ զատ ուրիշ գրքեր ալ սկսաւ տպագրել, որով անունն և ճարտարութիւնն աւելի հռչակուեցան յազգին :

Արուեստին մէջ տառի առաջ երթալու համար իւր Մարտիրոս օրդին Պարիս գրիկց՝ հմտանալու և գալ էջ. Պոլսոյ մէջ գործելու համար Գարաշէն տպարան մ'ալ շինել տուաւ ի Ղալաթիա Լուսաւորչի եկեղեցւոյ մօտ, ուր սկսաւ գործել թէ իր կենդանութեան և թէ մահուանէն ետքը արժանաւոր յաջորդաց ձեռքով : Պետութեան վիճակն ալ, քաղաքին յատկապէս վիճակն և ազգային դպրոցաց յաճախութիւնն մեծապէս նպաստած էին իրեն և գործոյն :

* *

Բայց ինչ որ բազմաթիւ և բարդաւան ազգաց և ժողովրդոց շատ անգամ յատկապէս մութեան համար առիթ մ'է, նախանձաւորութիւնն, երբեմն ալ փաստաւոր կ'ըլլայ պզտիկ և նոր զարգանալ ուզող ժողովրդոց :

Մեր ազգին պատմութիւնն՝ մանաւանդ նոր ժամանակաց մէջ՝ կրնայ հաւաստիք սեպուիլ այս խօսքին ճշմարտութեան և Զի միշտեւ կը

կարծուի թէ Միւհէնտիսեանը զօրաւոր պատրիարքարանի և ազգի պարտապանութեամբ, բարոյականին հետ կրնան նիւթական մեծ շահեր ալ ընել, էջ. Պոլսոյ մէջ ուրիշ Հայկական տպարան մ'ալ կը բացուի, ուր Նոյեան աղաւնոյ թերթերը կը սկսին հրատարակուիլ և ուրիշ գրքեր : Պարիսու մէջ ալ Գաղիացոց անունով հայկական երկու տպարան կը հաստատուի մին, Շահնազարեան էջարպետ վարդապետի ձեռքով, ուր կը տպագրուին Թաւաթարն (Galerie) կամ Հայոց պատմագրաց հաւաքումն մի, և միւսն Միւթարեանց Մուրատեան վարժարանի նոյն ատենուան տեսչութենէն, ուր Սիպուր եպիսկոպոսին Յաղագս միտքեան եկեղեցոյ, հովուականի հայ թարգմանութիւնը կը հրատարակուի : Միւթարեանց ձեռքով հոն կը հրատարակուի նաև Տատեան Աղաթի մեծ և փոքր տախտակներն, Գալֆայեան գեղադրութիւնը, Մասնաց աղաւնի. և արևելեան պատերազմին պատճառաւ զինուորաց գործածութեան համար այլ և այլ խօսակցութեան գրքեր, գաղիերէն և տաճկերէն՝ բայց զաղական գրով :

* *

Այնուհետև Արամեան ճանիկ Նիկոմիդացին ուղեց նոր նախանձորք մի երեւալ Միւհէնտիսեանի և ուրիշ ազգային տպարանաց :

Պարիսու մէջ սկսելով գործել, այդ օտտանը շատ առաւելութիւններ ունէր ոչ լոկ երկրորդական, այլ նաև գլխաւոր ազգաց մայրաքաղաքաց լրայ. այն պատճառաւ Արամեանի տպագրութիւնը մաքուր էին և ճշակաւորք. այլ և այլ գրքեր տպագրեց, մանաւանդ երբոր Կրնելի վարժարանէն և յազգայնոց կը մատակարարէին իրեն գրութեան և դրամական օգնութիւն : Հրատարակեց նաև Եզնիկ, Նարեկ, Սաղմոս և լիպաւանական գրքեր : Այն ատեն հանդիպեցաւ նաև Միւհէնտիսեան Յովհաննու մահը, և ապա իւր որդւոց տպարանական գործէ քաշուիլը, որով գրքերն այլոց ձեռքն անցան :

Արամեան ճանիկ հարկ համարեց ի Մար-

սիլիա փոխադրել տպարանը, անշուշտ արեւելից աւելի մօտաւոր սեպուելուն, կամ հին յիշատակներով՝ Ոսկան վարդապետին և իրեն յաջորդացն, կամ ազգային վաճառականաց հոռի փոխադրուելուն և հաստատուելուն պատճառաւ։ Հոռի հրատարակած է նաև Միքայելեան թոռաբանադրեան մէկ մասը։

Մարտիկայէն ի Նիկոմիդիա իւր հայրենիքը փոխադրուեցաւ, և անկէ ալ ի Է. Պոլիս, ուր նախ Գաւարան մանկանցը հրատարակեց և ապա ուրիշ զրբեր։ Մահուանէն ետքը Պաղտատեան Գ. Էֆէնտիի անցան իւր տառերը և տպարանը, պահելով անունը և իրեն նման ծաղկեցնելով արուեստը։

Հիմայ Արամեանի որդին տէր ըլլալով իւր հօր գործոյն և արուեստին, առանձին տպարան բացած է, և նախկին Արամեանն ալ որ Պաղտատեանի ձեռքով կը կառուվաբուր, Մ. Սարըեանի անցած։ Գէթ այսպէս նշանակուած կը գտնենք նոր հրատարակութեանց մէջ։

Սիրելի է մեզ կրկին խոստովանել, որ թէ Արամեան և թէ յաջորդն ու շարունակող Գ. Պաղտատեան շատ կատարեալագործեցին հայ տպագրութեան արուեստն ի թուրքիա։ Ասոնց հետ յիշատակութեան արժանաւոր կը սեպուին Ռուբէն Բիւրքեան և Յարութիւն Փափագեան՝ և Նշան Պերպերեան տպագրապետը իրենց մօքուր և ընտիր հրատարակութեամբք, և ուրիշներ՝ որոնց ամենուն յաջողութիւն և յարատեւութիւն մաղթելով ու փափաղելով, կը վերջացնեմք մեր համառօտ գրութիւնն, ամենուն ներողամտութիւնն և սրբագրութիւն խնդրելով։

Այս յիշատակածներէն զուրս կը մնան, թէ Եւրոպայի և թէ Նոր աշխարհի այլ և այլ քաղաքաց մէջ հայազիր հրատարակութիւնք և փորձեր։

ԱՍՏՈՒԱԾԱԵՏՈՒՆԵՁ ԳՐՈՑ ՅԱՐԿԵ

Ա. Ռ. Ն. Ա. Ն. Ն. Ն. Ն. Ն. Ն.

(ՀՄՏ ԳՐ. Մ. ՎԵՐԵՐԻ)

(Շար. և յերջ, տես յէջ 311)

ԱՅՍԳԵՍ, ըստ կարծեաց Եղնկայ, կը լուէ Մոսկա՝ թէ արդեօք հոգին արարած է կամ ոչ. իսկ Եսայի և Զաքարիա, որք մարդկային հոգոյ ստեղծուած լինելը պայծառ կը զուրցեն, Մոսկիսի տուած տեղեկութեան մթութիւնը կը լուսարանեն։ Ապա ուրեմն ուզեր է Հոգին սուրբ, որ ամանք այս ինչ բանը պատմեն, իսկ այլք՝ նոցա թողածը։ Եւ յայտնութեան այս բարգաւաճումն, թէ՛ ըստ ընդարձակութեան և թէ՛ ըստ պայծառութեան, առաւել ևս կը տեսնուի համեմատութեամբ հին կառարարնի բնդ նորոյն։ Եղնիկ իւր ջատագովական երկատիրութեան մէջ կը պատասխանէ այն ինչորոյն ևս, թէ ինչո՞ւ Աստուած անմիջապէս յետ անկման մարդոյ ի մեղս՝ չըրկեց զՓրկիչն, այլ յետ երկար ժամանակաց։ Եւ այս ինչորոյն ևս կը լուծէ ի մէջ բերելով զայն՝ թէ ըստ մարդկային վիճակի զարգացած է յայտնութիւնն. այսինքն կը պատասխանէ նա առ Կորնթ. Ա. գլ. Գ. 2էն և այլաբանօրէն կը բացատրէ զայն՝ զոր Յովհան Մանդակունի բացայայտ կերպով կ'ըսէ, որ նոր կտակարանն է լրումն հնոյն։

Ետ միանգամ ընդունելու՝ թէ ի ս. Գիրս յայտնութեան զարգացումն եղեր է մարդկանց ընդունակութեան պիտոյից համեմատ, շատ մեծ բան չի պահանջուիր ընդունելու ևս՝ թէ Աստուած իւր ճշմարտութիւնը յայտնելու կերպին մէջ ևս՝ մարդկային վիճակի հանգամանքը ի նկատի առած է, և լեզուի գործաւ.